

ЦИВІЛЬНЕ І ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Арсен Миколайович Ісаєв,
канд. юрид. наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 347.13:336.741.28

ГЕНЕЗИС ГРОШЕЙ У ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ

Стаття присвячена первинному аналізу історії виникнення грошей як об'єкта цивільних прав. Розглядається процес розвитку майнових відносин, що послужив умовою й підставою виділення з усієї сукупності речей товарів з особливими властивостями — грошей.

Ключові слова: гроші як об'єкт цивільних прав, еволюція грошей, монети, банкноти.

Багатогранність такого феномена як гроші підкреслювалася не тільки економістами, а й соціологами, філософами, правознавцями. Однак наукові праці, присвячені цивілістичним пошукам у зазначеній сфері, не розкрили всіх проблем, пов'язаних з розумінням грошей як приватноправової категорії. Здебільшого увага вчених звернута на біполярну природу грошей, що проявляється в економічному походженні і правовому закріпленні їхнього буття.

Для розуміння цивільно-правової сутності грошей необхідно звернутися до історії їх виникнення. Генезис грошей як соціально-економічного явища зумовив їх функції, а в подальшому й юридичну природу.

Зазначеною проблематикою в різний час займалися такі цивілісти, як П. П. Цитович, М. Литовченко, Л. А. Лунц, Г. Ф. Шершеневич, Д. Г. Лавров, В. А. Белов, Л. Г. Єфимова, Л. О. Новосьолова та інші. Вітчизняна юридична думка в розглянутій сфері представлена в роботах Є. О. Алісова, О. П. Підчерковного, Д. В. Полозенко, В. П. Гавриша та ряду інших авторів. У більшості досліджень, присвячених генезису грошей, підкреслюється їх динамічний і різноплановий характер.

Метою цієї статті є вивчення процесу історичного розвитку грошей як економіко-правового явища для глибшого розуміння їх правової природи як об'єкта цивільних прав.

Очевидно, що необхідність у грошах або їх прототипах виникає в той момент, коли індивід виходить за рамки самозабезпечення і потребує благ, непідвладних йому з тих чи інших причин. Тобто там, де всі потреби в суспільстві задовольняються веденням його членами натурального господарства, а обмін благами між ними носить фрагментарний характер, йдеться про бартерну економіку (прямий обмін). Аналізуючи структуру подібних відносин, Георг Зіммель вказував на те, що предмети, обмінювані один на одного, не здатні бути грошима в силу нерозділеності їх суб'єктивних та економічних якостей, їх абсолютної і відносної значущості [1, р. 125]. З ростом чисельності населення, збільшенням населених пунктів, урізноманітнення товарів прямий обмін ускладнюється. Майновий обіг провокує появу непрямого обміну. При подібному обміні товар відчужується не за товари, яких «продавець» потребує зараз, а за товари, які при необхідності можна обміняти на потрібні товари в майбутньому [2, с. 14–19].

У міру розвитку обміну зі світу товарів виділяється один товар, який відіграє роль загального еквівалента і відповідно роль грошей. У басейні Середземного моря таким товаром виступала велика рогата худоба, у стародавніх слов'ян – хутра хутрових звірів. Такого роду гроші ускладнювали оборот, їх було складно транспортувати, рахувати, зберігати, та й обмін на потрібний товар не завжди був можливий [3, с. 23]. У російській історії відомий «казус князя Ігоря»: незадоволений взятою ним на око даниною з племені древлян, князь повернувся до них знову з вимогою нової данини, за що й був убитий [4, с. 95]. На цьому етапі гроші все ще характеризуються не платіжною силою, а міноюю вартістю, що не дозволяє їх виділити із загальної маси речей і назвати особливим об'єктом майнових відносин. У результаті своєї еволюції товарні гроші витісняються більш сучасними металевими грошима. Останні більшою мірою задовольняли вимоги ускладненого майнового обороту. Вивчаючи властивості товару, якими він повинен володіти для того, щоб стати грошима, Карл Маркс виділив такі:

- а) довільна подільність;
- б) однорідність частин;
- в) відсутність відмінностей між усіма примірниками;
- г) однорідність;
- д) здатність представляти тільки кількісні відмінності;
- е) здатність до матеріалізації в ньому загального робочого часу;
- ж) міцність споживної вартості.

Відповідність зазначеним властивостям, яку проявляють благородні метали (у першу чергу золото і срібло), робить їх найбільш підходящим товаром для виконання функції грошей [5, с. 36]. До легітимації грошей державою вони виконують роль знаряддя обміну. Таку роль гроші виконують завдяки їх визнанню й довірі до них з боку учасників обороту.

Спочатку металеві гроші сіклися, рубалися і карбувалися приватними особами (купці, торговці, гільдії проставляли вагу, пробу й свою печатку). З часом держава, будучи господарюючим суб'єктом, бере проблему випуску металевих грошей та організації грошового обігу в свої руки і шляхом прийняття законодавчих актів закріплює монополію на ведення грошової справи. Про це Л. А. Лунц пише, що держава чеканить монети з золота, яке в обороті до цього служило засобом обміну, і оголошує ці монети законним платіжним засобом; тут — зняряддя обігу отримало законну платіжну силу [6, с. 28]. Оскільки в обороті використовувалися монети, виготовлені з різного металу, виникла необхідність їх співвідношення. Ця мета була досягнута прив'язкою монети до певної ідеальної одиниці, в якій і відбувається подальша оцінка благ. Ця ідеальна одиниця в результаті отримала найменування грошової одиниці, а монета, в якій вона виражена, — грошового знака. З цього моменту гроші виділяються з усієї сукупності речей як специфічний товар, який поступово втрачає властивість мінової вартості й набуває властивість платіжної сили. Тому, після позначення номіналу монет, їх перестають зважувати як звичайний метал, а враховують по вказаній на них номінальній вартості як засіб платежу. Кожна монета стає «хартальним» платіжним засобом (від слова «charta», що означає документ на протипагу матеріальним благам). Надалі держава зменшує вагу монети, але, незважаючи на це, монети потрібно тільки рахувати, а не зважувати. Гроші набувають властивість квантитативності — для цілей їх використання єдиною сутнісною характеристикою є їх кількість.

Зазначене свідчить про те, що з точки зору цивільного права період появи металевих грошей і переходу монетної регалії в компетенцію держави пов'язаний з появою грошей як об'єкта цивільних прав у їх сучасному розумінні. Так само з цього моменту можна говорити про появу розрахункових відносин у готівковій формі. Втім, виникнення і використання металевих монет як засобу платежу стало черговим, але не останнім етапом в еволюції грошей.

У процесі використання металевих грошей природним чином відбувалося їх стирання з одночасним зменшенням ваги, при цьому їх продовжували приймати за законодавчо встановленим номіналом, грошового знака. Це дозволило зробити висновок про те, що заміна металевих монет на паперові грошові знаки з законодавчо встановленим номіналом не матиме значних негативних наслідків для обороту, за умови їх забезпечення золотом. Зазначений факт, а також розвиток майнових відносин, які потребують збільшення грошової маси і прискорення розрахунків, поява фінансових установ і банальна зручність при виготовленні, транспортуванні і зберіганні паперових грошей призвели до витіснення ними металевих. З часом втрачає своє значення й забезпечення паперових грошей золотом. Як вказує К. С. Бельський: «... в паперових грошах буття золота як самостійної субстанції з часом відокремлюється від вартісного позначення, а тому їх платіжна сила до певної міри отримує символічний характер» [3, с. 26]. З іншого боку, появу державних паперових грошей пов'язують з емісією в 1690 р. урядом Массачусетса нерозмінних паперових грошей для оплати утримання військовим колоністам. Уряд Массачусетса намагався

позичити кілька тисяч фунтів стерлінгів у купців Бостона, але через отримання негативної відповіді було прийнято рішення віддрукувати банкнот на 7000 фунтів стерлінгів для розрахунку з солдатами. При цьому уряд взяв на себе два зобов'язання: перше — в найближчі кілька років видані гроші будуть обміняні на срібло і золото, і, друге — більше паперові гроші випускатися не будуть. Справедливості заради необхідно відзначити, що обидві обіцянки залишилися не виконаними [7, с. 47–52]. Мабуть небезпідставно колись висловлювався відомий економіст Ф. Хайєк: «Якщо виключити кілька коротких щасливих періодів, можна сказати, що історія державного управління грошовою системою була історією безперервного обману і брехні» [8, с. 181].

З появою цінних паперів, банків і географічним розширенням торгових відносин виникає необхідність і можливість проведення розрахунків у безготівковій формі. Безготівкові гроші виникають разом з безготівковими розрахунками. Момент формування системи безготівкових розрахунків звичайно пов'язують з появою окремих елементів безготівкових розрахунків, таких як векселі, чеки та асигнації. Перші банкіри спочатку видавали у ролі документа, який підтверджує передачу їм на зберігання золота, розписку; згодом визнали можливим не випускати боргові розписки, а обмежуватися одним лише записом у книзі. Використовуючи таку «розписку» як засіб розрахунку, клієнт так званого «золотих справ майстра» (середньовічного банкіра) міг просто попросити його переписати в обліковому реєстрі права вимоги з нього на контрагента. Своє сучасне оформлення безготівкові гроші та розрахунки отримали в середині ХХ ст. Важливо відзначити, що в розвинутих країнах частка безготівкових грошей у грошовому обігу становить до 95 % [9, с. 40]. З часом гроші в черговий раз зазнали трансформації, але при цьому не змінилася їх економічна сутність як еквівалента всіх благ і правова характеристика як законного засобу платежу.

Сьогодні світ знаходиться на третьому етапі монетарної історії — ери електронних грошей. За словами Джека Везерфорда, електронні гроші здатні призвести в суспільстві такі ж радикальні й далекосяжні зміни, які мали місце при виникненні металевих і паперових грошей [10, с. 7]. З початку дев'яностих відбувається загострення конкурентної боротьби за грошові ресурси між різними фінансовими інститутами, виникає потреба в зниженні транзакційних витрат роздрібних платежів, а також пошук нових електронних платіжних засобів, що є анонімними і не вимагають посередництва фінансових інститутів при безпосередньому здійсненні платежів. Ці обставини привели до необхідності розробки нових платіжних засобів, які були б придатні для традиційної та електронної комерції.

Термін «електронні гроші» в різний час використовувався для позначення різних технологічних процесів у банківській справі й системі платежів. Спочатку ним позначали системи електронних переказів грошових коштів, потім — системи платежів з використанням кредитних/дебетових банківських карт. З другої половини дев'яностих термін «електронні гроші» (E-money) набув

специфічного економічного формулювання й був обмежений новими електронними засобами платежу, що використовують емісію електронного скрипу (scrip), який передається при платежі від платника до одержувача. Таким чином, гроші отримали нове оформлення, яке більшою мірою відповідає вимогам сучасного майнового обігу. При цьому правова природа таких грошей стала предметом міжнародного наукового диспуту.

У 2014 р. Еквадор вирішив ввести в обіг повністю цифрову валюту, яка не матиме паперового аналога і складе конкуренцію нинішній державній валюті країни — долару США. Влада Еквадору відзначає, що ця реформа націлена на 40 % населення країни, яке через складне матеріальне становище не може дозволити собі банківські послуги [11].

Теорії цифрових грошей або кріптовалют лише розробляються. За даними інтернет-ресурсу «ITExpert» станом на 07.09.2014 р., три ВНЗ США ввели он-лайн курси з вивчення кріптовалют, зокрема, такої кріптовалюти як «біткойн» (bitcoin) [12]. У вільній енциклопедії «Вікіпедія» біткойн (від англ., bit — біт і coin — монета) визначається як пірінгова система електронної готівки, яка використовує однойменну цифрову валюту, що часто називають кріптовалютою або віртуальною валютою. Мережа повністю децентралізована, не має центрального адміністратора або якого-небудь його аналога [13]. Курс біткойнів в співвідношенні з доларом США станом на 10.10.2014 р. склав: 1 біткойн (BTC) дорівнює 370.97 доларів США (USD), відповідно 1 долар США (USD) дорівнює 0.002696 біткойнів (BTC) [14]. Обіг біткойнів на світових ринках досяг піку в кінці 2013 р. на рівні близько 14 млрд доларів, але з того моменту знизився до 8 млрд доларів [15]. Гадаємо, що кріптовалюта — це чергове втілення економічної сутності грошей, яке ще належить вивчити.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що гроші у процесі розвитку пройшли шлях від товару до універсального засобу обміну. При цьому відбувався перехід від грошей — речі до грошей як особливого майнового блага. Це благо стало продуктом світу речей, але видається чимось більшим, ніж просто предметом матеріального світу. Разом з тим незмінною залишилася економічна складова грошей, що свідчить про примат економічного змісту над правовою формою, які перебувають у стані єдності й протилежності та обумовлені потребами майнового обігу.

Список літератури: 1. Simmel G. The Philosophy of money [Text] / G. Simmel; [ed. by D. Frisby]. — [3rd ed]. — N. Y., 2004. — 616 p. 2. Ротбард М. Государство и деньги: как государство завладело денежной системой общества / Мюррей Ротбард ; пер. с англ. и франц. под ред. и с предисл. р. Сапова. — Социум. — 2008. — 207 с. 3. Бельский К. С. О юридической природе денег / К. С. Бельский // Государство и право. — 2005. — 12. — С. 23—29. 4. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин ; предисловие Д. С. Лихачева. — М. : Книга. — 1988. — Т. 1. — Кн. 1. — 656 с. 5. Маркс К. К критике политической экономии / Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч., [2-е изд.]. — М., 1959. — Т. 13. — 765 с. 6. Лунц Л. А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. — [изд. 2-е, испр.]— М. : Статут. — 2004. — 350 с. 7. Ротбард М. История денежного обращения и банковского дела в США: от колониального периода до второй мировой войны / Мюррей Ротбард ; пер. с англ. Б. С. Пинскера , под ред.

А. В. Куряева. – Челябинск : Социум. – 2005. – 548 с. **8.** Фридрих Август фон Хайек. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / пер. с англ. – М. : Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy». – 1992. – 304 с. **9.** Трофимов К. Деньги как объект гражданских прав и предмет банковских сделок // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2004. – № 1. – С. 37–48. **10.** Везерфорд Дж. История денег: Борьба за деньги от песчаника до киберпространства / пер. с англ. Т. Сулицкой, И. Сиснёва. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб. – 2001. – 320 с. **11.** Агентство Экономической информации «Прайм» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://1prime.ru/News/20140829/790913938.html>. **12.** «ITExpert» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://itexpert.org.ua/rubrikator/item/38036-tri-vuza-zapustili-bitkoin-kursy-dlya-studentov.html>. **13.** Свободная энциклопедия «Википедия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Bitcoin>. **14.** Справочный портал «calc.ru» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.calc.ru/kurs-BTC-USD.html>. **15.** Украинский бизнес ресурс «UBR» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ubr.ua/ukraine-and-world/world/velikobritaniia-reshila-prismotretsia-k-kriptoalutam-303955>.

ГЕНЕЗИС ДЕНЕГ В ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОМ АСПЕКТЕ

Исаев А. Н.

Статья посвящена первичному анализу истории возникновения денег как объекта гражданских прав. Рассматривается процесс развития имущественных отношений, послуживший условием и основанием выделения из всей совокупности вещей товаров с особыми свойствами – денег.

Ключевые слова: деньги как объект гражданских прав, эволюция денег, монеты, банкноты.

GENESIS OF MONEY IN CIVIL LAW ASPECT

Isaev A. M.

The article is devoted to the primary historical analysis of the money as the object of civil rights. The process of development of property relations is considered. Such process served as the prerequisite and basis for excretion from totality of things products with special properties – money.

Key words: money as the object of civil rights, the evolution of money, coins, banknotes.

Надійшла до редколегії 17.10.2014 р.